

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.1.100>

*MİNAXANIM TƏKLƏLİ NURİYEVƏ (Azərbaycan)**

ŞƏRQİ SLAVYAN DİLLƏRİNDƏKİ BİTKİ ADLARINDA TÜRK ELEMENTLƏRİNİN YERİ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə şərq slavyan ədəbi-bədii nümunələrində türk mənşəli bitki adlarının yeri və işlədilmə xüsusiyyətləri haqqında konkret nəticələrdən bəhs olunur.

Rus dilində əsrlərcə işlədilmiş türk mənşəli *ayva, patlıcan, bulgur, burçak, burunduk, üzüm, baldıran, bambak, bamya, buçkan, çakan, çinar, çavdar/çaldar, evşan, imbir (zencefil), fistaşka (fıstık), kabak, kalğan, kamış, karaqan, kaştan (kestane) konopli (kenevir), kovıl, kunjut, kuraga, kurluk, sarana, tavalqa, tiken, dut, tütün* və s. yüzlərcə bitki adını ifadə edən lüğəvi vahidlər, bu dilin sözləriylə eyni dərəcədə işlədilməkdədir. Bu müddət ərzində şərq slavyan dillərində gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində işlənən zəruri leksik vahidlər hesab edilən türk sözləri ilə bərabər bitki adlarını ifadə edən sözlərin də məzmununda ciddi və maraqlı dəyişikliklər baş vermişdir. Tarixi inkişaf prosesində rus dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş türk mənşəli bitki növlərinin adları arasında ayrıca bir qrup gözə çarpmaktadır. Bu sözlər türk dillərində bitki adları mənası daşımaları da, rus dili mühitində yeni məna qazanaraq, yalnız bitki adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Məsələn: çiçək adları *buxarka, xivinka, tatarnik, tatarik, tatarin, kumanika* (türk şəhər və xalq adlarından); *biryuk, biryuçnik* “börü” (qovun) – epança “üst geyimi” giləs çeşidi – gülgillər ailəsindən meyvə; *baklaqa* “su qabı” (turp), *klobuk//klobuçok* “göbələk”, *stakançik* “göbələk”, - *səbzələr*; *kolçak* – göbələk adı, *kalpak, kalpaçok* “şapka”, *aroslans* “arşlan” adından, *kapkançik* “duzaq, tələ” - çiçək adı; *başmak, başmaçok* “örkidə ailəsində çiçək adı”, *stakançik, epaneçnik sultan//sultançik* – çiçək adları və s. rus dilinin sözvarlığında hələ də yaygın olaraq işlənməkdədir.

Açar sözlər: *bitki, çiçək, türk, rus dili, şərq slavyan.*

Türk xalqları ilə dünyanın mədəni xalqları arasında öz tarixi Miladdan öncə 1-ci minilliyin ortalarından götürən ardıcıl etnokulturoloji əlaqələr olmuşdur (Cəfərov, 1998: 88). Odur ki, türk dillərinin tarix boyunca bir çox dil ailələri ilə, o cümlədən şərq slav dilləri ilə ardıcıl və möhkəm kontaktlara malik olması da bu tarixi faktın təbii nəticəsi olaraq qəbul edilməlidir. (Təkəli, Nuriyeva, 2010: 4). Şərqi slavyanlarla türk xalqları arasında münasibətlərin inkişafı az-çox müntəzəm qarşılıqlı əlaqə yolu ilə qədim türk-slav tayfalarının epizodik təmaslarından tutmuş çoxmillətli dövlət quruluşunun tərkib hissəsi kimi birgə yaşayışa qədər yüksələn

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) Azərbaycan dilinin tədrisi texnologiyası kafedrası, prof. dr. E-mail: proftomris@gmail.com

inkişafı deməkdir. Şərqi Slavların, o cümlədən Rusiyanın türk dünyası ilə olan mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi problemi, eyni zamanda türk dilinin, mədəniyyətinin və tarixinin tədqiq edilməsinin də aktual problemlərindən biri kimi günümüzdə özünü aşkar hiss etdirməkdədir. Türk xalqlarına məxsus mədəni sahələrə aid olan çoxlu sayda türk lüğəvi vahidlərinin rus dilində varlığı türk – rus münasibətlərin əhəmiyyətini, şərqi slavyan xalqlarında yaşadılan türk sözlərinin tarixi zərurət göstəriciləri olma faktını təsdiqləməklə bərabər, həm də bu əlaqələrin əsil mahiyyətini göstərməkdədir. (Təkəli, Nuriyeva, 2022: 47) Bu əlaqələr bir tərəfdən də ruslarla qədim zamanlardan əlaqə saxlayan dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından sayılan türklərin ictimai-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə yetkin xalqlardan olduqlarını bir daha üzə çıxarır. Tamamilə təbiidir ki, xalqlar arasında belə uzunmüddətli və çoxşaxəli təmaslar onların dillərində iz buraxmaya bilməzdi. (Sagitova, 1992: 3) Qədim tayfaların ilk münasibətlərindən başlamış, həyatın müxtəlif sahələrində az-çox müntəzəm qarşılıqlı əlaqə yolu ilə artan münasibətlərin inkişafının ümumi sxemi belədir. Xalqlar arasında belə uzunmüddətli və çoxşaxəli təmasların onların öz dilində iz qoymaması çox təbiidir. Əminliklə deyə bilərik ki, türk sözləri şərqi slav dillərinin bütün leksik sistemini əhatə etmişdir və bu proses dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə sosialoji ekstralinqvistik amillərin üz-üzə gəldiyi bir prosesdir (Nərimanoğlu, 2006: 133) və bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi, təsir nisbəti, həmahəngliyi əsas götürülməklə araşdırılmalıdır. Qeyd edək ki, hazırkı mövzumuz rus dilindəki türk dil vahidlərinin ayrıca bir qrupuna həsr edilmişdir, çünki ruscadakı türkiizmlərin ayrı-ayrı tematik qruplarda tədqiqi rus dilində türkcə alınmaların etimoloji tədqiqatının mümkün və əsaslandırılmış yollarından biridir. Oudur ki, yazımızda rus dilindəki türk mənşəli bitki adları, onların etimologiyasında və istifadəsində bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunmaqla araşdırılmasını uyğun bildik.

Biz şərqi slavyan dillərinə, o cümlədən rus dilinə keçən və hazırda bu dillərdə sabit yer tutan türk mənşəli sözlər mövzusunda illərlə apardığımız araşdırmalarda həmin lüğəvi vahidlər arasında *ayva*, *baklajan*, *bulğur*, *burçak*, *burunduk*, *uzyum*, *baldıran*, *bambak*, *bamiya*, *buçkan*, *çakan*, *çinar*, *çovdar/çaldar*, *durman*, *evşan*, *imbir*, *fistaşka*, *kabak*, *kalqan*, *kamış*, *karaqan*, *kaştan*, *konopli (kenevir)*, *kovul*, *kunjut*, *kurağa*, *kurluk*, *sarana*, *tavalqa*, *tiken*, *dut*, *tütün* və s. yüzlərlə bitki adı bildirən sözlər bu dilin öz sözləri kimi eyni fəallıqda işləndiyini müşahidə etmişdik. Əgər şərqi slavyan dillərində, ayrıca rus dilində qullanan bitki qrupu adlarına daxil olan ağac və kol, bağ-bostan məhsulları, ot-ələf adları və bunlarla bağlı sözlər sırasında gördüyümüz kəlimələri bütünlüyü ilə göstərsək, onların ağaclar, bostan məhsulları, meyvələr, giləmeyvələr, çiçəklər, yem bitkiləri, yabani otların adı olmaqla tam siyahısını təxmini olaraq belə göstərə bilərik – *alıça/lıça*, *arbut*, *ayva*, *arça*, *arşan*, *badan*, *badma*, *badran*, *badyan*, *bakça*, *baklajan*, *baldran*, *bambak*, *bamiya*, *barbaris*, *baştan*, *baklajan*, *berqamot*, *boqara*, *boqula*, *boqulnik*, *buçkan*, *bulğur (buğda yarması)*, *burunduk*, *burçaq (mərçimək, qırmızı noxud)*, *burkun*, *buyav*, *çakan*, *çiliqa (çilik, fidan)*, *çinar*, *çovdar/çaldar*, *çurban*, *dut (tutovnik)*, *durman*, *evşan*, *imbir*, *inçir*, *irqa (kolluq)*, *xmel*, *xurma*, *fistaşka*,

kabak//kabaçok, kalba, kalqan, kamaş, karaqaç, karagan, karkaşun, kaşkara, kaştan, katran, kavun, kizil, koçan, konophya (kenevir/kanuper), koster/kostritsa kenevir çeşidi(çuvaç dilində kaştra), kovıl, kuqa, kunjut, kuraqa, kurluk (yabanı qarabuğda - greçixa), funduk, uryuk, manqir, muşmula, naranja (narınc), vişnya, lebeda, limon, oranjereya, osot, payza, reven, sabza (zeleniy izyum), salep (səhləb), saman, sabur, samşit (şümşad ağacı), sarana (liliya), sumak, susak, şafran, şax (paya, çubuq), şiş//şişka (qoza), , tal, tarmışek, tavalqa, tiken, tuturqan, yasmin // jasmin, yaşel və s. (Təkləli, Nuriyeva, 2010: 112)

Rus dilindəki yüzlərlə türk mənşəli sözlər kimi bitki adları da bu dildə yenidən semantik cəhətdən rəngarəng çalarlar qazanaraq sözlərlə müxtəlif bağlı məzmunlar yarada bilmişdir. Rus dilinə keçən türk mənşəli sözlərin böyük hissəsi bu dilin bir sıra sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək müxtəlif məzmunlar yaradır. Bu zaman qismən məhsuldar və davamlı modellərdən istifadə edilir. Onlar türk leksemlərinə rus dilinin tipik morfoloji əlamətlərilə tərtibat-görünüş verməklə həmin sözlərin rus dilində danışanların lüğət ehtiyatına daha intensiv daxil olmalarına şərait yaratmışdır. Semantik baxımdan müəyyən bir sözdən bu dildə müstəqil derivatları yarana bilər: Örnəyin, kamaş//qamaş – türk dillərinin əksəriyyətində: türk, tatar, başqırd, qırğız dillərində kamaş, azərbaycan, türkmən dillərində *qamaş* (Dmitriyev, 1962: s.536) işlənən bu bitkinin rus dilində adını bildirir və habelə ondan hazırlanmış əşyaların adında işlənir: Kruqom tesno obstupil ee kruqlöy zelenoy stenoy visokiy i nepodvijniy *kamaş* (Kuprin. “Poedinok”); *Kamaşovaya* krutaya krişa protivopolojnoqo doma blestela v luçax spuskaeşeqosya solntsa (Tolstoy.“Kazaki”). Öz görkəminə görə müqayisə: Petro qnulsya pod vzorami, kak *kamaş* pod vetrom, a na noqax stoyal tverdo (Şoloxov.“Tixiy Don”). Rənginə görə rus ədəbi dilində olduqca canlı və dəqiq müqayisələr yaradır: Mitka Korşunov ...skazal merkaya *kamaşovom* zelenqo prişurennix qlaz Şoloxov. “Tixiy Don”); ...poşuril na Darye zelenie, *kamaşovie* qlaza i sobralsya uxodit (“Tixiy Don”). Türk dillərində geniş işlənən *baxça*, *bağça* şərqi slav, xüsusən, rus dilinin həm ədəbi, həm şifahi qollarında (Fasmer, 1986-1987: s.1,111) marqlı situasiyalar yaradır: Daleko, poçti na qorizonte, mojno bilo razliçat ...şalaş storoja na *baxçax* (Bunin. “V avquste”). Rus ədəbi dilində əsasən “baxça” şəklində istifadə edilməklə bərabər ağızlarda *bakça//bakşa* fonetik fərqlərlə də işlənir (Dal, 2009: 1, 128): İ arbutov po noçam s bakşi tak şçastlivo ne voruyut tut rebyatişki (Danilevskiy. Beqlie v Novorossii); Bıvalo, pridut k nemu dobrie lyudi na *bakçi*, a u neqo arbutı i dını svistyat (Çexov. “Şçastye”). Şərqi slav dillərindəki *kizil* türk dillərində *qırmızı* mənalı *kızıl(cık)//qızıl(cıq)* sözüdür (Fasmer, 1986-1987: s.2,230). Türk sözlərindən olan *kizil* “qırmızı” demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. (Dmitriyev, 1962: s.537) Söz rus dilində 1792-ci ildə *kizil*, *kizilnik* (qızıl kolluğu) və (*kizilevka* – içki) qeydə alınmışdı. (Jarimbetov, 1974: s.37) Bu meyvə qırmızı rəngdə olduğuna görə türk dillərinin bir çoxunda qızıl(cık)/kizil adlanır və buradan da rus dilinə keçərkən *kizil* şəklində sabitləşmişdir. Tut bili rozı v saxare, nedozrele qretskie orexi, ayva, *kizil* i belie lilii (T.Passek. İz dalnix let. II kn.). Bu ağacdən hazırlanmış əşyalar: Pokupala na naberejnoy *kizilovie* trostoçki

serdolikovix peçati i rakovinki s nadpisyu... (A.Kuprin. “V Krımu”). Azərbaycan türkcəsində bu meyvə adı kimi zoğal işlənsə də qırmızı mənasında qızıl sözü də işlənilir (Qızıl bayraq, qızıl gül, qızıl əhməri (alma). Bunun kimi **pambık, pambıq, pamuk** (Rus dilində “xlopok”) kəlməsinin yalnız Qafqaz mövzusu ilə bağlı ədəbi-bədii əsərlərin dilində **bambak** şəklində işləndiyi müşahidə olunur. Bu söz Azərbaycan türkcəsində geniş işlədilir. Bir çox tədqiqatçılar sözün fars dilindən (pənbə) keçdiyini göstərsə də pambıq və pənbə sözləri arasındakı bağlılıq kifayət qədər inandırıcı görünmür. Kaşqari bu sözün **bamuq** (pamuq) şəklində istifadəsini və Oğuz türkcəsinə mənsub olduğunu qeyd edir. Dəmirçizadənin mülahizələri fikrimizi əsaslandırmaq üçün məqsədəuyğun görünür: “Pambıq” sözü özbək ədəbi dilinin başlanğıc mərhələsi olan cığatay ədəbi dilində də **mamuğ** şəklində, hətta türk dillərindən olan kazax, qırğız dillərində **mamiq, mamuq** şəklində işlənilir və rus dilindəki digər türkiizmin “bumaqa” sözünün V.Radlova əsasən ”bamuq, bambaq” sözündən olduğunu deməsi bizə inandırıcı görünür. (Dəmirçizadə, 1968: s.76-77) Prof. Əbdülzəl Dəmirçizadə şivələrimizdəki “pampax” – aciz, zəif, boş, yumşaq adam mənasında da pambıqla (onun yumşaqlığı ilə) əlaqədar olduğunu qeyd edir. Rus dilində geniş işlənən **bumaqa** və bu sözlə bağlı onlarla sözlər olduğu halda, **bambaq** sözünə nisbətən az rast gəlinir. Lakin aşağıda göstərdiyimiz fakt özlüyündə orijinala çox yaxın olduğu üçün maraqlıdır: ...skolko verst sryadu viju kustı v xlopçatoy bumaqe i prinyal ix za **bambak** (A.S.Qriboedov. “Putevie zapiski”). Şərqi slav (rus, Ukrayna, Belarus) dillərində avropalaşdırılmış türk sözü **naranja** “narınc” subtropik meyvə adından törəyən oranjeviy – narıncı (rəng adı), həmçinin subtropik bitkilər yetişdirilən süni bağçalar – **oranjereya** sözləri düzəldilmişdir. Hələ orta əsrlərdə müasir apelsin meyvəsi anlayışı rus dilində **naranja** sözü ilə ifadə edilmişdi. Bu söz 1370-ci ildə “Arximandrit Arafeninın səyahəti”ndə “*naranza*” əslinə uyğun şəklində qeydə alınmışdır. Sonralar ondan rus sözü “oranjeviy” rəng adı və oranjereya – “ekzotik bitkilər yetişdirilən yer, bağça” sözləri yarandı. Söz fransız (oranja), ərəb (naranja) dillərinə də keçmişdir. Azərbaycan dilində narınc (meyvə) və narıncı (rəng) adı kimi qalmaqdadır. Rus dilində türk mənşəli bitki adlarını tədqiq edən Amanniyaz Jarimbetov elə buna görə də (Azərbaycan dilində həm meyvə adı, həm rəng adı olduğuna görə) sözün ruslara Azərbaycan mühitindən keçdiyini irəli sürür. (Jarimbetov, 1974: s.39) Söylədiyimiz kimi, “naranja” (apelsin) rus dilinin qədim dövründə işlənmiş, indi isə rəng adı kimi (oranjeviy) fəal qalsa da, meyvə adı kimi artıq istifadədən çıxmışdır. Təəssüf ki, ana dilimizin özündə də bu söz öz yerini ingiliscə apelsin “Çin alması” sözünə vermişdir. Rus dilində çox işlək söz olan oranjereya: ...i kto bednaya devuşka, kak nejnyı tsvetok, peresajennyı iz-pod rodnoqo neba na bednyı svet **oranjerey**, soxnet i vyanet s kajdim dnem (Qoqol. “Xozırev i Mari Stupitsına”). Rəng bildirən söz olaraq da qeyd etdiyimiz kimi bu dildə geniş istifadəsini bulmuşdur: Edva nad qluxoy istoptannoy ravninoy podnyalsya karavan **oranjevoqo** solntsa, russkie uvideli tatar (Tolstoy. “Petr Perviy”). “Oranjereyniy” sifət kimi tam məcazlaşır; nərmənaziklik, kövrəklik bildirir: Takim-to obrazom i

sbrendila blaqovospitannaya Sofya svoey *oranjereynoy* çuvstvitelnostyu pered prostoy baboy (Dostoevski. “Zimnie zametki...”).

İnsanların dərk etdiyi yeni anlayışların hamısını yalnız düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil. Söz heç bir qrammatik və fonetik dəyişikliyə uğramadan da yeni mənalar qazana bilər. Onun mənaca genişlənməsi dildə yeni məzmunlu sözlərin yaranıb artmasına vasitə olur. Dilin lüğət tərkibinin artıb inkişaf etməsinə xidmət edən başlıca üsul və imkanlardan olan sözlərin mənaca dəyişməsi üsulu dilin tarixi inkişafı boyu daim fəaliyyət göstərən çoxcəhətli və əhatəli dil hadisəsidir (Təkləli, Nuriyeva, 2010: s.55). Rus dilindəki türkişlərdə baş verən polisemiya hadisəsi bu sözlərin rus dilində semantik inkişafının göstəricisi olmaqla türkişlərin tam mənimsənilmə nəticəsinin ifadəsidir. (Babayev, 1972: s.53). Diffensialasma həm türk ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində geniş alanda baş verən hadisədir. Leksik-semantik səviyyədə gedən diffensialasma dilin başqa sahələrinə nisbətən daha tez nəzərə çarpır. Belə ki, semantik diffensialasma dilin inkişaf prosesi zamanı sözlərin mənalarında yaranan fərqlənmə hallarından ibarətdir. (Məhərrəmli, 2012: s.27)

Sözlərdə semantik genişlənmə ilə yanaşı, mənanın daralması halı da baş verə bilər. Məsələn: *baxça* – rus dilində yalnız yemiş, qarpız əkilən becərilən yer, türk dillərində gül-çiçək, ağac əkilən yer; *tütün* (тютюн) – türk dillərində həm tütün, həm də tütün, rus dilində bütünlüklə “tabak” mənasında yox, onlardan yalnız birini bildirir, *septala* – yalnız qurudulmuş çəyirdəkli şaftalı, *izyum* (изюм) qurudulmuş üzüm növünü və s. faktları buna misal ola bilər. Deməli, dilin lüğət tərkibinin artıb inkişaf etməsinə xidmət edən başlıca üsul və imkanlardan olan sözlərin mənaca dəyişməsi üsulu dilin tarixi inkişafı boyu daim fəaliyyət göstərən çoxcəhətli və əhatəli dil hadisəsidir. Odur ki, “leksik-semantik sistemin inkişafı söz yaradıcılığı prosesinin məzmununa (və intensivliyinə) təsir göstərir”. (Cəfərov, 1995: 55) Əsli İran mənşəli olan...dərman, “əlac, dava-dərman” mənasında türk dilləri vasitəsilə rus dilinə keçmiş (Fasmer, 1986-1987: 1, 555) və zəhərli bitkinin adı olan *derman*, *durman/turman* sözü ilk baxışda sanki özünə məxsus olan “adamı sərxoş (dəli) edən” xüsusiyyəti ilə bağlı olması inandırıcı görünür. Ümumi adı Avropada *belladonna* kimi tanınan bitki adı türk dillərində “turman, derman, darman” – ilaç, derman deməkdir, əbəs yerə deyildir ki, durman (dərman) yarpaqlarından hazırlanan tiryəkə görə adı da bundan doğmuşdur. Artıq bundan sonra ondan bizim düzəltmə sözlərimiz olan *durmanit*, *odurmanit*, *odurmanennyi* – şüurunu dumanlandırmaq, qarışdırmaq, şaşırmaq, təhrik etmək, aşıq etmək... törəyir (Uspenskiy, 1971: 515). Bədi dildə ən çox bu mənada (türk dillərindən fərqli olaraq) işlədilir: ...tak muçilsya, morskoy boleznuyu, bıl v takom *durmane*, çto daje niçeqo ne videl (Bunin. “Sını Çanqa”). Hal-vəziyyət bildirən söz kimi: gicəllənmək, sərxoş olmaq (ağrıdan): Vse xodilo, kaçalos, *durmanilo* (Bunin. “Koneü”). Dərman-zəhər, zəhərli maddə: ...Ziqlində napoi vaet *durmanom* svoeqo muja i prixodit k Ziqmundu (Tolstoy. “Çto takoe iskusstvo?”). Toçno ey dali *durmanu*, ona bessmislenno povodila qlazami i sudorojno xvatala mat za ruki (Çexov. “Nenastye”). Rus dilindəki türk mənşəli sözlərdəki belə rəngarəng və çox-şaxəli semantik

dəyişmələr bu qəbildən olan sözlərin həmin dilin işlək leksikasında özünə möhkəm yer tutduğuna sübutdur. Bu prosesi hərtərəfli dərk etmək, izləmək, türk mənşəli sözlərin bu dildə inkişafının, rolunun düzgün qavranılması, dərk edilməsi üçün zəruridir. (Uspenskiy, 1971: s.515)

Mənşəyinə görə ümumtürk leksikasına aid olan izyum – “üzüm” sözü qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinir. (Jarimbetov, 1974: s.35-36). Türk dillərində ümumiyyətlə, hər cür üzüm mənasında, ilk növbədə, “təzə üzüm”, rusca isə yalnız qurudulmuş üzüm mənasını ifadə edir. (Dmitriyev, 1962: s.509-510). Sözü mənəsi bu şəkildə (balıq sözündə olduğu kimi) yalnız rus dilinə daxil olduqdan sonra daralaraq xüsusiləşmişdir. Rus dilinin qədim dövründə həm təzə üzüm, həm də qurudulmuş üzüm mənalarında istifadə olunmuşdur. (Slovar, 1977: s.219) Rus dilinin lüğət tərkibində sözün *izyumets*, *izyuminka*, *izyumny*, *izyumovoy*, eləcə də frazeoloji vahidlər: “ne funt *izyuma*; ne doroz kvas, dorozqa *izyuminka* kvasu” şəklində derivatları maraqlıdır. Çünki mənbə dildə bu söz və bu söz qəbilindən olan digər sözlərdə bu xüsusiyyət həmin səviyyədə müşahidə olunmur. Moskvalı türkoloq Məhəmməd Tağıyevin məntiqli mülahizələrinə görə son dövrlərdə rus dilində bu sözün leksik-qrammatik və semantik imkanları genişləndiyi halda, türk dilləri özü daha konservativ mövqə nümayiş etdirir. Onun fikrincə, yalnız “qurudulmuş üzüm” mənasında alınan bu sözün rus dilində yeni mənası inkişaf edir, halbuki, bu hal türk dili üçün xarakterik deyildir. Bu sözün çoxmənalılığı onun “nəyə və kimə isə canlı, parlaq keyfiyyət, özünəməxsusluq, cazibə bəxş etmə, kalorit” mənasında üzə çıxır. (Tağıyev, 1974: 156) “Rus dilində *izyumina*, *izyuminka*” əvvəla, tək halda üzümün bir giləsi mənasında işlənir, həm də məcazi “orijinal bir şey, nə iləşə də cəlb edən” mənada da kəsb edir. Məsələn: (darıxdırıcı adam haqqında: V nem net *izyuminka* .(Jarimbetov, 1974: 36) L.Tolstoyun “Canlı meyit” əsərində ailə həyatı yeknəsək, darıxdırıcı keçən Protasov bu həyata üsyan edir; elə qeyri-adi həyat istəyir ki, orada hər gün bayram olsun [Fedya]: Ne bilo *izyuminki*, - znaeş, v kvase, *izyuminka*? – ne bilo iqrı v naşey jizni. A mne nujno bilo zabıvatsya. A bez iqrı ne zabudeşsya. Burada öz sevdiyi və hörmət etdiyi qadından onun gözəlliyini, ağıllılığını bilə-bilə, bunu etiraf edərək qaçıb qaraçı qızına uyan Fedyanın bu hərəkətinin səbəbi onun elə bu etirafı ilə məlum olur. “Hər hansı bir şeyə (yeməyə, hekayəyə, insana və s.) xüsusi dad və cazibə verən nə isə” mənasında işlənən «*izyuminka*» ifadəsi N.S.Aşukin və M.Q.Aşukinin qeyd etdiyi kimi “ne doroz kvas, dorozqa *izyuminka* v kvasu” atalar sözündən doğmuş və L.Tolstoyun “Canlı meyit” dramından sonra qanadlı sözə çevrilmişdi. (Aşukin, Aşukina, 1987: 148)

Bu söz yenə məcazi mənada boş şey, yüngül məsələ mənasında işlənir: Russkiy soldat kto brat, ne funt *izyumu*, voskliknul xriplivo Rıbnikov qromıxaya şaşkoy (Kuprin. “Ştaps-kapitan Rıbnikov”); No teper, polojim, niçtojestvo, nul, sorinka, *izyuminka*, a kto znaet (A.Çexov. “Torjestvo pobeditelya”); Kiçik, balaca göz mənasında müqayisə kimi: Prosto-naprosto v Yaltu priexala jena boqatoqo protoireya Peterburşskoy eparxii, tolstaya sorokoletnaya jenhina, s litsom belim ot prirodu i ot pudrı, kak bulka, s dvumya sladkimi çernimi *izyuminkami* vmesto qlaz

(A.Kuprin. “V Kırımu”). Deşik, çırıq corab barədə istehza ilə: Чулочки с *изюминками*, с дыраами. (Dal, 2009: 2, 80)

Müasir rus ədəbi dilində “izyum” sözü öz işləkliyini bütün çalarlarıyla saxlaya bilmişdir: [Fira Lvovna]: Vot podojdi, on odin raz yavitsya k tebe pyanı, dast tebe po fizionomii, i tı srazu uznaeş, poçem funt *izyuma*. (Boris Kosvin. “Assimiləntı”). Bu hekayədə üzümün rus bazarlarında çox baha satıldığı əsasında ifadə “peşiman olmaq”, “mat qalmaq”, “təəccüblənmək” mənasında yəni üzümün qiymətini eşidərkən hasil olan ovqat mənasında işlənir. Xarakterik türk mövzuları kimi sözləri də tükənməz bir xəzinə olaraq bədii söz və fikir adamlarını daim müqayisə vasitəsi kimi də cəlb edirdi; İvan podnyal qlaza i srazu vıpryamilsya ot izumleniya i ujasə. Strannıy şar razdalsya do veličını *arbuza* (A.Kuprin. “Zvezda Solomona”). Qoxusuna, ətrinə görə keyfiyyətli müqayisələr yaradır. Misallara diqqət yetirək: Paxnet ot devuşek vkusno-*arbuзом*, morozom, duxami ilanq-ilanq, i mexom şubok, i svejim dıxaniem; İş kak ot vas morozam tak krepko paxnet. Тоç-но *Astarxanskiy arbutz* vzarezali (Kuprin. “Yunkera”). Bu sözdən rus dilində kabak çeşidi olaraq *арбузчатый, арбузоватый, арбузник, арбузница* ж. Разводящий арбузы, торгующий ими; большой любитель их. (Dal, 2009: 1, 72) sözləri qeyd edilir və bu kimi türk sözləri sayəsində istənilən mənzərə daha parlaq, daha rəngli nəqş olunur.

Rus dilindəki türk dillərindən alınmalarda baş verən mühüm dəyişmələrdən biri məna dəyişmələri, bir sözlə, onlar bu dilə daxil olduqdan sonra onlardakı məna inkişafıdır. Bu zaman sözlərin yeni şəraitdə öz əsil mənasından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşması nəzərdə tutulur. Təbii ki, qazınılan semantik keyfiyyətlər xüsusi maraq doğurmalıdır, çünki türkiyələrdə polisemiya rus dilində onların semantik inkişafının nəticəsidir (Babayev, 1972: 53). Rus sözü *karapuz*, heç şübhəsiz, metaforlaşmış bir səciyyədə, yəni qarpız kimi yumru və kök mənasında bu dildəki işlək *arbutz* sözündən deyil, onun rus ağızlarında qullarılan *karpuz* sözündən yaranmışdır. Bununin “Lənətlənmiş günlər” əsərində: Na Deribasovskoy ulitse novıy plakat: luboçnyıy mujik s toporom i raboçiy s kirkoy yarostno qvozdyat po lısoy qolove otçayanno raskoryaçivşeqosya *karapuzə*-qeneralə, naskvoz protknutoqo ştıkami bequşeqo krasnoarmeytsə; Karapuz nəvazişli ifadə olaraq – uşaq mənasında: İz pyati-şesti *karapuzov*, naverno, umret odin (Çexov. “Zerkalo”). Rus dilində bu sözdən yaranmış *karapuzik, karapuzışka, karapuzastıy* (gödəkboylu adam), *karapuzitsya* (yerə sərİLərək oturma, gizlənmək) kimi derivatları vardır (Dal, 2009: 2, 205) Belə misallar çoxdur və türk xalqları ilə sıx münasibətdə yaşayan rusların canlı xalq dilində də işlənən türk sözlərinin həqiqi çəkisini bildirməkdə və tam mənzərəsini çəkməkdə xüsusi rol oynayır.

Təbii- tarixi inkişaf prosesində rus dilinin lüğət tərkibində yer tutan türk mənşəli bitki növləri adları içərisində ayrıca bir qrup nəzərə çarpır ki, bu sözlər türk dillərinin özündə bitki adı bildirməsə də türk dillərindən keçən belə sözlər yalnız rus dili mühitində yeni məna qazanmaqla bitki adları bildirməyə xidmət edirlər. Yenə bu məqsədlə, türk sözlərinin rus dilində məhsuldarlığı, canlılığı, diriliyi baxımından yüzlərlə nümunələrdən bəzisinə baxaq: *buxarka, xivinka*,

tatarnik, tatarka, tatarin kumanika (türk şəhər və xalq adlarından), *həmçinin aroslaneü, biryuk* “qurd” – biryuçnik, biryuçina “giləmeyvə”; *kalpak, kalpaçok* “şapka” (çiçək adı); *baklaqa* “su qabı” – yəni bryukva(turp); *başmak, epança// epaneçnik çiçək və vişnə çeşidi; klobuk//klobuçok, sultan//sultançik* (həm çiçək və göbələk adı); *kamçuq* “qamçı”-bitki adı; *kapkançik* (tələ, düzax- və iri tikanlı çiçək adı); *bisernik* (tamarisk aşacının muncuqvarı çiçəkləri) və s. Bu proses eyni zamanda daha sürətli olmaqla canlı rus danışq dilində də gedir. Məsələn: *kolçak, kuzovka, stakan* göbələk növü adları; *sablya* “qılınc” –sabelnik “bitki adı: paşa kılıçı”; *baklaga* “su qabı”(turp), *kuzovitsa* “iva” (söyüd); çiçək adları – *laqunok* “kuvşinka”, *stakançik* “zəngçiçəyi”, *başenitsa* “bürc” və s. demək ki, onomastik material bu günə qədər apelyativ lüğətdə geniş istifadə olunmaqdadır (Saqitova, 1992: 13-14). Rus dilində türk dillərindən alınmaların işlənmə dairəsi nəzəri cəlb edəcək qədər genişdir. Beləliklə, sözyaratma imkanları alınma sözlərin daxil olduğu dildə mənim-sədimləsinin əsas göstəricisinə çevrilir. Türkizmlərin əksəriyyəti rus dilində müvafiq qrammatik formaları qəbul edir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir, digər linqvistik kateqoriyalarla əlaqəyə girir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, rus dilində bitki adlarına aid mühüm anlayışları bildirən türk mənşəli sözlərin kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri, həmçinin üstünlükləri bu gün də marağa səbəb olacaq xüsusiyyətlərini hifz etməkdədir. Şərqi slav dillərində istimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində işlənən zəruri lüğəvi vahidlərdən sayılan türk sözləri kimi bitki adı bildirən kəlmələrinin də məzmununda da ciddi və maraqlı dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Bu çalışmamızda Şərqi slav dili ədəbi-bədii nümunələri üzrə söz yaradıcılığı materialı üzrə bu dillərdəki türk mənşəli bitki adlarının istifadəsi prosesi haqqında səciyyəvi nəticələr meydana çıxarmağa çalışdıq. Bu sözlər geniş sözyaratma imkanları və sintaktik aktivliyi ilə də xarakterizə olunur. Beləliklə, türk dillərinin mədəni-kültür, inzibati, hərbi və dövlətçilik işləri ilə bağlı zəngin leksikası slavyan dillərindəki türk elementlərinin də zənginliyi üçün də mənbə rolu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşukin, N.S., Aşukina, M.Q. (1987). *Krilate slova*. Moskva, Xudojestvennaya Literatura Yayınları.
2. Babayev, K.R. (1972). *Semantiçeskie izmenennie tyurkizmov pri ix zaimstvovanii*, – Sovetskaya Tyurkologiya, №2.
3. Cəfərov, N.Q. (1995). *Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
4. Cəfərov, N.Q. (1998). *Türk Dünyası: Xaos və kosmos*, BDU-nun nəşriyyatı, Bakı.
5. Dal., V.İ. (2009). *Tolkoviy Slovar Jivago Velokoruskogo Yazıka*, Moskva.
6. Dəmirçizadə, Ə.M. (1969). *50 Söz*, Bakı, Gənclik Yayınları.
7. Dmitriev, N.K. (1962). *Stroy tyurkskix yazıkov*, Moskova, izd. Vostoçnoy literaturı
8. Jarimbetov Amanniyaz (1974). *Tyurkizmi v russkix nazvaniyax fruktovix derevyev i kustarnikov*. -Sovetskaya Tyurkologiya, №4.

9. Fasmer, M. (1986-1987). *Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka* (v 4 tomax), Moskva, Progress .
10. Məhərrəmli, B.B. (2012). *Türk dilərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf*, Bakı, Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
11. Nərimanoğlu, K., V. (2006). *Azərbaycan Dövlət dili siyasəti*, Çinar-Çap, Bakı.
12. Radlov, V.V. (1893-1911). *Opit Slovarya Tyurkskiy nareçiy* (v 4 tomax) SPb.
13. Sagitova A.G. (1992). *Tyurkizmi v nazvaniyax predmetov domaşnego obixoda*. AKD, Kazan.
14. *Slovar Russkogo yazıka XI-XVII vv.*, vip.1 (1975). Nauka Yayınları, Moskva, 37 vip.4
15. Taqiev, M.T. (1974). *Nablyudeniya nad upotrebleniem slov tyurkskogo proisxojdeniya v russkix pismennix pamyatnikax XVI-XVII vv.*- V kn.: Tyurkizmi v vostočno-slavyanskix yazıkax, Nauka, Moskova.
16. Təkləli, Nuriyeva A. (2010). *Rus dilində Türk sözləri*, Nurlar Yayınları, Bakı.
17. Təkləli, Nuriyeva A. (2022). *Türkołoji Etüdlər*, ADPU-nun yayımı, Bakı.
18. Uspenskiy, L.V. (1971). *Slovo o slovax. Poçemu ne inaçe?* Detskaya Literatura yayını, Leninqrad.

Минаханым Теклели Нуриева (Азербайджан)

Место тюркских элементов в названиях растений в восточнославянских языках и особенности их употребления

Резюме

В данной статье говорится о конкретных результатах месте и особенностях использования в восточнославянских литературно-художественных примерах названий растений на тюркском языке.

В русском языке есть тюркские слова которые используются на протяжении веков: айва, баклажан, болгар, бурчак, бурундук, изюм, балдыран, бамбак, бамия, бучкан, чакан, чинар, чавдар /чалдар, евшан, имбирь, фисташка, кабак, калган, камыш, караган, каштан, конопля, ковил, кунжут, курага, курлук, сарана, тавалга, тикен, тут, тютюн и др. Слова выражающие сотни названий растений, используются с той же эффективностью, что и слова этого языка. За этот период серьезные и интересные изменения произошли в составе слов, выражающих названия растений, а также тюркских слов, которые считаются необходимыми лексическими единицами, используемыми в разных сферах повседневной жизни в восточнославянских языках. В процессе исторического развития среди названий видов растений тюркского происхождения выделяется отдельная группа, вошедшая в лексику русского языка. Хотя эти слова не означают названия растений в тюркских языках, такие слова, проходя через тюркские языки, служат лишь для выражения названий растений, приобретая новое значение в русской языковой среде. Например: названия цветов: бухарка, хивинка, татарник, татарка, татарин, куманика (от тюркских городских и народных названий); бирюк, бирючник “бёрю” (дыня) – сорт вишни: епанча– плоды из семейства розоцветных; баклага (редис), клубук/клубочок “гриб”, стаканчик “гриб”, -

овощи; колчак - название гриба, калпак, калпачок “гриб”, аросланец - имя “арслан”, капканчик “тюзах” - название цветка; башмак, башмачок “название цветка семейства орхидных”, стаканчик, епанешник, султан//султанчик – названия цветов и т. д. до сих пор широко используется в лексике русского языка.

Ключевые слова: *растение, цветок, тюрк, русский язык восточнославянский.*

Minakhanim Taklali Nuriyeva (Azerbaijan)

Place and usage characteristics of Turkic elements in plant names in East Slavic languages

Abstract

We have done extensive research on words of Turkic origin, which have been transferred to East Slavic languages, including Russian, and are now fixed position holders in these languages. In this study, we will try to draw specific conclusions about the process of using plant names of Turkish origin in East Slavic literary and artistic examples. Turkish origin ayva, patlıcan, bulgur, burchak, burunduk, üzüm, baldıran, bambak, bamya, buckan, cakan, chinar, chovdar/chaldar, evşan, imbir (ginger), fistaşka (pistachio), kabak, kalgan, kamyş, karagan, kastan (chestnut), konopli (kenevir), kovil, kunjut (sesame), kuraga, kurluk, sarana, tavlga, tiken, dut, tütün, etc. words expressing hundreds of plant names are used with the same effectiveness as the words of this language. In this long period of time, serious and interesting changes have occurred in the content of words expressing plant names, as well as Turkish words, which are considered necessary lexical units used in different areas of daily life in East Slavic languages. In other words, in the historical development process, a separate group stands out among the names of plant species of Turkic origin that entered the vocabulary of the Russian language. Although these words do not mean plant names in Turkish languages, such words from Turkish languages only serve to express plant names by gaining a new meaning in the Russian language environment. For example: flower names Buharka, hivinka, tatarник, tatarка, tatarin, kumanika (from Turkish city and folk names); biryuk, biryuchnik “börü” (melon) – epança “epancha” cherry variety - rosaceae fruit; legume “water bowl” (radish), klobuk//klobumulti “mushroom”, stakanчик “mushroom”, - vegetables; kolçak - mushroom name, Kalpak, Kalpa Çok “hat”, aroslanets from the name “lion”, kapkançik “tuzax” - flower name; basmak, basmacok “flower name in orchid family”, stakançik, epanecnik sultan//sultançik - flower names ets. is still widely used in the vocabulary of the Russian language.

Keywords: *plant, flower, Turkish, Russian language, East Slavic.*
